

عوامل و زمینه‌های لذت معنوی از نگاه قرآن

حجت‌الاسلام والمسلمین سید علی‌اکبر حسینی رامندی*

مقدمه

لذت و شادی، از نیازهای اساسی روح و روان انسان و از ملزومات سلامت جسم و پیش‌نیاز زندگی‌ای است که همه انسان‌ها آن را آرزو می‌کنند. در قرآن و احادیث معصومین علیهم‌السلام، توجه ویژه‌ای به لذت و شادی شده است. حقیقت لذت، ادراک هر چیزی است که با طبیعت و روح انسان ملائم و سازگار باشد و موجب شادی و انبساط شود. در برابر لذت، رنج قرار دارد و آن، ادراک امور ناگوار و ناسازگار با طبیعت و روح است.

لذت به دو گونه مادی و معنوی تقسیم می‌شود. انسان همان‌گونه که از رسیدن به اهداف مادی مانند خوردن، آشامیدن، روابط عاطفی و جنسی خود لذت می‌برد، رسیدن به اهداف معنوی نیز برای او لذت‌بخش خواهد بود. در روانشناسی برای لذت‌های مادی، ویژگی‌هایی بیان شده است. منشأ بسیاری از لذت‌های مادی، اعضای بدن و حواس پنجگانه و ارتباط آن با عامل خارجی است. لذت خوردن وابسته به سه عنصر، زبان، حس چشایی و گوارایی خوردنی‌ها و آشامیدنی‌هاست، اما در لذت معنوی نمی‌توان عضوی از اعضای بدن و تلاقی آن با عامل خارجی را منشأ چنین لذتی دانست.^۱

در تقسیمی دیگر لذت به چهارگونه حسی، خیالی، عقل و معنوی تقسیم می‌شود. منشأ لذت‌های حسی، حواس پنجگانه است؛ مانند لذت خوردن و آشامیدن که منشأ آن، حس چشایی است. لذت‌هایی خیالی هستند که با تجسم خیال و تداعی خاطرات خوش و زیبا و یا رخدادهای شیرینی که در خلسه و خواب تمثل پیدا می‌کند. لذت فهم نظریه‌های پیچیده فلسفی

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. ر.ک: مرتضی مطهری؛ مجموعه آثار؛ ج ۲۲، ص ۸۳۲.

و علمی، کشف حقایق و رمز و رازهای ناگشوده جهان آفرینش، فرمول‌های ریاضی و فیزیک، نمونه‌هایی از لذت عقلی است. لذت معنوی را باید در اموری چون حس آزادی، موفقیت، ستوده شدن و مانند اینها جست‌وجو کرد. از منظر قرآن بندگی و ستایشگری، نجوا با آفریننده جهان، خشنودی بنده از خدا و خشنودی خدا از بنده انجام وظیفه، انس و هم‌جواری با خدا، شورانگیزترین لذت‌های معنوی^۱ و عامل سعادت و رستگاری جاودان به‌شمار می‌آیند.

لذت در قرآن و روایت

در آیه‌های قرآن و روایت‌های پرشماری از پیامبر گرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و امامان معصوم عَلَيْهِمُ السَّلَام، ضرورت و اهمیت لذت و شادمانی در زندگی بیان شده است؛ برای نمونه در روایتی از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ پس از تقسیم شبانه‌روز به سه بخش، تفریح و شادمانی را مهم‌ترین بخش زندگی مؤمنانه می‌داند. امام رضا عَلَيْهِ السَّلَام در روایتی از مؤمنان می‌خواهد تا ساعت‌های خود را به ۴ بخش تقسیم کنند: «مناجات با خدا»، «تلاش برای تأمین معیشت و نیازهای زندگی»، «همنشینی و گفت‌وگو با دوستان و افراد مورد اعتماد، به منظور برطرف کردن عیب‌های اخلاقی و کاستی‌های زندگی» و «لذت‌های مشروع»^۲.

هم‌نشینی با دوستان، از لحظه‌های شورانگیز و لذت‌بخش زندگی است؛ چنان‌که مناجات با خداوند نیز یکی از ناب‌ترین لذت‌هاست که اولیای الهی آن را درک می‌کنند. در ادامه این روایت امام رضا عَلَيْهِ السَّلَام، تفریح و نشاط را مهم‌ترین بخش سبک زندگی اسلامی و از پیش‌نیازهای بخش‌های سه‌گانه زندگی دانسته است. آن حضرت تفریح و لذت را به مثابه تجدید قوا و بازیابی نیرو، برای شادابی و توفیق در عبادت، همنشینی با دوستان و دیگر فعالیت زندگی می‌داند. امام رضا عَلَيْهِ السَّلَام در حدیثی می‌فرماید: «از لذت‌های دنیا، سهمی برای کامیابی خود برگزینید و آرزوها و تمایلات خود را از راه‌های مشروع برآورید؛ لذت‌ها، باعث فزونی میزان موفقیت در زندگی می‌شود». محرومیت از لذت‌های مشروع و خردپذیر، به بیماری و نابسامانی روحی و جسمی مزمّن و درمان‌ناپذیر می‌انجامد. آن حضرت ضمن توجه کامل به نیازمندی انسان به تفریح و لذت و تصریح و تأکید بر لزوم تأمین این نیاز اساسی، هشدار می‌دهد که «در لذت‌جویی اسراف نکنید و مراقب باشید، مردانگی و شرافت‌تان آسیب نیند».

۱. ر.ک: محمدتقی جعفری؛ آفرینش و انسان؛ ص ۱۸۱ - ۱۶۰.

۲. منسوب به امام رضا عَلَيْهِ السَّلَام الفقه المنسوب؛ فقه الرضا عَلَيْهِ السَّلَام؛ ص ۳۲۷.

در مکتب‌های بشری که آزادی به معنای مطلق آن ترویج می‌شود؛ لذت‌جویی، مطلق پذیرفته شده است. این مکتب‌ها هر گونه محدودیتی را در مسیر لذت، نادرست می‌انگارند. بر اساس مبانی و اصول این مکتب‌ها، هر گونه قید و محدودیتی در مسیر لذت‌جویی مغایر با حقوق انسان و در تضاد با آزادی انسان است. در حالی که در نظام‌های دینی به‌ویژه نظام‌های قرآن‌بنیان، محدودیت‌هایی در تشریح و تدوین قوانین وجود دارد؛ زیرا پیروان مکتب‌های آسمانی، بر اساس مبانی و اصول اعتقادی خود پیروی و پایبندی از دستورات الهی را بر خود واجب می‌دانند. افزون بر آن، برای بسیاری از محدودیت‌های شرعی، در منابع دینی و داده‌های علوم تجربی دلایلی بیان شده است که از این دلایل به فلسفه احکام تعبیر می‌شود. از گذشته‌های دور تا کنون، تألیفاتی با نام *علل الشرایع*^۱ در دستور کار اندیشمندان سترگ مسلمان قرار دارد؛ چنان‌که برای علت حرمت و نجس‌ات اموری همچون قمار، مشروبات الکلی، گوشت شماری از حیوانات مانند سگ، خوک و... از منظر بهداشت جسمی و روانی دلایل و توجیهاتی ارائه شده است. امام رضا علیه السلام در تبیین علت و حکمت ممنوعیت شراب می‌فرماید: «خداوند شراب را از آن رو حرام کرده است که موجب تباهی خرد می‌شود». یافته‌های دانش پزشکی نیز تأیید می‌کند که شراب برای سلول‌های مغزی زیانبار است. در قرآن نیز در آیه ۹۰ سوره مائده، دلایل متعددی برای تحریم شراب و قمار بازگو شده است.

لذت معنوی در قرآن

از منظر قرآن لذت‌ها به جسمی، روحی، مادی، معنوی، دنیایی و اخروی تقسیم می‌شوند. برخی لذت‌های بازگو شده در قرآن، در زبان فارسی با اوصافی چون شدیدترین، بهترین، مطلوب‌ترین، گسترده و پایدار توصیف شده‌اند. این اوصاف در قرآن با واژگانی همچون خیر، احسن، خالدین، باق و ابقی بیان شده است. از این‌گونه لذت‌ها می‌توان به لذت برتر تعبیر کرد. در آیات متعدد قرآنی، به لذت برتر و ویژگی‌های آن اشاره شده است؛ چنان‌که قرآن می‌فرماید: «لَٰكِنَ الَّذِیْنَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ»^۲ کسانی که از پروردگارشان پروا کردند، برای آنان بهشت‌هایی با نهرهای جاری است، در آنجا جاودانه‌اند. [این به عنوان آغاز پذیرایی از سوی خداست و آنچه نزد

۱. محمد بن علی صدوق؛ *علل الشرایع*.

۲. آل عمران: ۱۹۸.

خداست، برای نیکوکاران بهتر است».

عوامل و زمینه‌های رسیدن به لذت معنوی

در قرآن و روایت معصومین علیهم‌السلام عوامل فراوانی برای برخوردار شدن از لذت معنوی بیان شده است که در اینجا به مواردی اشاره می‌شود:

۱. رسیدن به مقام رشد

همان‌گونه که بیان شد، لذت به دو گونه معنوی و مادی تقسیم می‌شود. بسیاری از لذت‌ها به‌ویژه لذت‌های مادی از طبیعت و فطرت انسان سرچشمه می‌گیرد. لذت خوردن و آشامیدن، لذت ارتباط عاطفی با دوستان و رابطه جنسی،^۱ از لذت‌های مشترک انسان و حیوانات و جزء ساختار وجودی انسان است. بسیاری از این لذت‌ها، متضمن حیات و بقای انسان هستند؛ چنان‌که گریز از رنج و دردی مادی و بیمناکی از آن نیز واکنش طبیعی و غریزی انسان و از ابزارهای تداوم حیات انسان به‌شمار می‌آیند، اما لذت معنوی نیازمند نوعی تربیت و تحول آگاهانه است که در اصطلاح قرآنی از آن به بندگی و عبودیت تعبیر می‌شود.

قرآن رسیدن به مقام رشد را مقصد نهایی نزول قرآن و تربیت و هدایت قرآنی می‌داند؛ هدفی که در اولین آیات سوره جن و از زبان جنیان بازگو شده است:

قُلْ أَوْحَىٰ إِلَيَّ إِلَهِي أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِّنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْءَانًا عَجَبًا يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَامَنَّا بِهِ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا؛ ای پیامبر! بگو به من وحی شده است که گروهی از جنیان به قرآن گوش فرا دادند و آنگاه به سوی قوم خود بازگشته و به آنان گفته‌اند: ما قرآنی شگفت را شنیده‌ایم که به سوی رشد راهنمایی می‌کند؛ پس به آن ایمان آورده‌ایم و هرگز کسی را شریک پروردگارمان نخواهیم گرفت.^۲

در دو آیه سوره جن، تنها به هدف نهایی نزول قرآن اشاره شده است؛ اما در آیه ۷ سوره حجرات، به تبیین مفهوم قرآنی رشد و آثار آن می‌پردازد: «وَ لَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبٌ إِلَيْكُمْ الْإِيمَانَ وَ زِينَةً فِي قُلُوبِكُمْ وَ كَرَّةً إِلَيْكُمْ الْكُفْرَ وَ الْفُسُوقَ وَ الْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاكِدُونَ؛ خداوند ایمان را برای شما دوست‌داشتنی قرار داد و آن را در دل‌های شما بیاراست و کفر و فسق و گناه را در نظرتان ناخوشایند ساخت؛ آنان که از این پنج ویژگی برخوردارند، رشد یافتگانند».

۱. لذت‌های هنری و زیبایی‌شناختی لذت و پرستشگری، نمونه‌هایی از لذت‌های ویژه انسان است.

۲. جن: ۱ و ۲.

بر اساس این آیه، رشد یافتگی به معنای تحول و دگرگونی گرایش انسان است و نشانه این رشد، درک لذت و نفرت معنوی می‌باشد. بر اساس اصل تجسم اعمال، باطن گناهان متعفن و آلوده است و رشد یافتگان، کسانی هستند که می‌توانند باطن گناه را درک کنند؛ چنان‌که باطن و حقیقت نیکی‌ها، زیبا و دوست‌داشتنی است، اما باریابی چنین درکی، نیازمند نوعی تحول ذاتی و دگرگونی طبع انسانی است که با ایجاد زمینه‌ها و بر طرف کردن موانع، شناخت‌ها و باورهای عمیق توحیدی، تمرین و پیمودن مراحل و منازل سلوک اخلاقی و عرفانی، به تدریج و در طول زمان و فضل الهی دست یافتنی خواهد بود. در اصطلاح قرآنی، از سیر و سلوک اخلاقی و عرفانی، به عبودیت و بندگی تعبیر شده است. پس از پیمودن راه بندگی، به مقام درک لذت و نفرت معنوی دست یابد.

نکته حائز اهمیت در آیه، آن است که باریابی به مقام رشد یافتگی، فضل الهی است؛ نه حاصل تلاش انسان. از این رو در ابتدای آیه آمده است: «وَ لَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبٌ إِلَيْكُمْ»؛ یعنی این فضل خداوند است که ایمان را محبوب دل‌های مؤمنان قرار می‌دهد.

۲. دوستی و خشنودی متقابل خدا و بنده

در میان لذت‌هایی که فرد قادر به تجربه آن است، لذت دوست داشتن، محبوب بودن و رضایتمندی از زندگی و خشنودی دیگران از فرد، را باید از شدیدترین و شورانگیزترین گونه‌های لذت‌ها دانست. در شماری از آموزه‌های قرآن دوستی و خشنودی متقابل میان خدا و انسان مدار توجه قرار گرفته است. بر این اساس در منابع اخلاق عرفانی از دو مقام «رضا» و «محبت»، سخن به میان آمده است.^۱ در قرآن، دوستی و خشنودی متقابل خدا و انسان، بالاترین لذت معنوی و فوز عظیم معرفی شده است و آن لذت، زمانی است که خدا از بنده خود خشنود باشد و او را دوست بدارد و بنده نیز از خدای خویش خشنود باشد و او را دوست بدارد. در آیه ۵۴ سوره مائده به محبت متقابل خدا و برخی بندگان اشاره شده است:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هر کس از شما، از آیین خود بازگردد، (به خدا زبانی نمی‌رساند. خداوند جمعیتی را می‌آورد که آنها را

۱. ر.ک: اوصاف الاشراف نوشته خواجه طوسی و مراحل اخلاق نوشته علامه جوادی آملی.

دوست دارد و آنان (نیز) او را دوست دارند، در برابر مؤمنان متواضع، و در برابر کافران سرسخت و نیرومندند. آنها در راه خدا جهاد می‌کنند و از سرزنش هیچ ملامتگری هراسی ندارند. این، فضل خداست که به هر کس بخواهد (و شایسته ببیند) می‌دهد و (فضل) خدا وسیع، و خداوند داناست.

در چهار آیه^۱ قرآن، خشنودی متقابل خدا و بنده با عبارت «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ؛ خداوند از آنها خشنود است و آنها نیز از خدا خشنودند»، مطرح شده است. در دو آیه^۲ نیز از این خشنودی متقابل بنده و خدا به کامروایی عظیم تعبیر شده است: «ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ؛ و این است پیروزی بزرگ!».

در آیه ۱۵ سوره آل‌عمران آمده است: «پاداش پارسایان نزد پروردگارشان، باغ‌هایی است که در زیر درختان آن، نهرهایی روان است و در آن جاودانه باشند». در ادامه آیه می‌فرماید: «وَ أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَ رِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ الْكَبِيرِ؛ و برای آنان همسرانی است و خدا از آنان خشنود و آنان نیز از خدا خشنودند». در این فراز آیه، خشنودی خداوند را بزرگ‌ترین پاداش و عظیم می‌نامد. در نگاه علامه طباطبایی^۳ رضوان الهی، حقیقت رستگاری است و بهشت بدون رضایت خدا، عذابی دردناک خواهد بود. علامه در تفسیر المیزان به بررسی واژه «رضوان» پرداخته و علت نکره بودن این واژه را تعظیم و غیر قابل فهم و درک بودن حقیقت رضوان می‌داند. علامه، بندگی عاشقانه را هدف اصلی آفرینش انسان می‌داند؛ نه بندگی که به طمع بهشت و بیمناکی از آتش باشد...^۳

برای آنکه مورد توجه شخصی قرار بگیریم، باید رضایت او را جلب کنیم و برای جلب رضایت او باید کارهایی را که او دوست دارد، انجام دهیم و از کارهایی که باعث ناخشنودی او می‌شود، پرهیز کنیم. این نکته در آیه ۳۱ سوره آل‌عمران بیان شده است: «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَ يُغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ؛ بگو: «اگر خدا را دوست می‌دارید، از من پیروی کنید! تا خدا (نیز) شما را دوست بدارد و گناهانتان را ببخشد و خدا آمرزنده مهربان است». خداوند در آیه به فرستاده خود دستور می‌دهد که به مردم بگوید برای برخورداری از لذت محبت خدا، باید از دستورات الهی پیروی کنند.^۴

۱. مانده: ۱۱۹؛ توبه: ۱۰۰؛ مجادله: ۲۲؛ بینه: ۸.

۲. مانده: ۱۱۹؛ توبه: ۱۰۰.

۳. سید محمدحسین طباطبایی؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۹، ص ۳۳۹.

۴. سایت علامه محمدتقی مصباح یزدی؛ عوامل و موانع محبت خدا؛ جلسه یازدهم؛ ۹۲/۱۱/۲۳.

امام جواد علیه السلام، سه راه را برای رسیدن به رضایت و خشنودی خداوند بیان فرموده است: «ثَلَاثٌ يَبْلُغُنَّ بِالْعِبَادِ رِضْوَانَ اللَّهِ كَثْرَةُ الْإِسْتِغْفَارِ وَ حَفْصُ الْجَانِبِ وَ كَثْرَةُ الصَّدَقَةِ»^۱ سه چیز است که رضوان خداوند متعال را به بنده می‌رساند: زیاد استغفار کردن، فروتنی و زیاد صدقه دادن».

۳. نماز همراه با اشتیاق و عشق

در سلوک عبادی، اشتیاق به عبادت، آغاز راه و تلاش برای رسیدن به چیزی است که از آن محروم هستیم و عشق، مرحله‌ای است که محبوب را یافته‌ایم و می‌کوشیم تا از محبوب خود پاسداری کنیم.^۲ مشتاق، تشنه‌ای در جست‌وجوی یافتن چشمه است و عاشق، مشتاقی است که به چشمه رسیده و برای حفظ آن می‌کوشد و بیمناک و نگران از دست دادن محبوب خود است. شوق، پیش از وصول به محبوب و عشق پس از وصال است.^۳ در روایاتی از پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله، آن حضرت نماز را وسیله قرب و نزدیکی به خدا معرفی می‌کند: «إِنَّ الصَّلَاةَ قُرْبَانُ الْمُؤْمِنِ».^۴ برای اولیای الهی، قرب و همجواری با خدا، بالاترین لذت معنوی است. بدون تردید نمازی می‌تواند عامل نزدیک شدن به خداوند باشد که با شوق و عشق (حضور قلب) همراه است. نمازی که بر اساس انجام وظیفه و یا ترس از آتش انجام شود، فاقد لذتی است که در انس و قرب به خدا دریافت می‌شود؛ هر چند انجام وظیفه و احساس رهایی از عذاب و مجازات نیز خود به نوعی لذت‌بخش خواهد بود.

قرآن درباره منافقانی که از ایمان و شوق تهی هستند، می‌فرماید: «إِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى»^۵ (منافقان) چون به نماز برخیزند، با اکراه و سستی برخیزند». نماز با حضور قلب، یعنی درک حضور خدا و زیارت (دیدار) خداست. پیشوایان معصوم علیهم السلام که عظمت، شکوه و زیبایی جمال حق را دریافته‌اند، برای فرا رسیدن وقت نماز بی‌قراری و لحظه‌شماری می‌کردند تا با محبوب خود دیدار کنند. امیر مؤمنان علیه السلام فرموده است: «وَمَعْنَى قَدْ قَامَتِ الصَّلَاةُ فِي الْإِقَامَةِ أَيَّ حَانَ وَقْتُ الزِّيَارَةِ»^۶ «قد قامت الصلاة» یعنی زمان زیارت فرا رسید». نماز، زیارتنامه مؤمن است

۱. عزیزالله عطاردی؛ مسند الامام الجواد؛ ص ۲۴۷.

۲. ر.ک: عبدالله جوادی آملی؛ اسرار عبادات؛ ج ۱، ص ۸۳.

۳. سعید شرتونی؛ اقرب الموارد؛ ذیل واژه عشق و شوق.

۴. علی بن حسام متقی هندی؛ کنز العمال؛ ح ۱۸۹۰۷.

۵. نساء: ۱۴۲.

۶. محمد بن علی صدوق؛ التوحید؛ ص ۲۴۱.

که در آن، معبود خود را می‌ستاید. چنین نمازی باعث عروج خواهد شد: «الصَّلَاةُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِ». ^۱ آیت‌الله جوادی درباره آثار نماز می‌فرماید:

نقش نماز در زندگی مؤمن آن است که او را از فرو افتادن در تباهی بازدارد: «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهِي عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» ^۲ نماز (انسان را) از زشتی‌ها و گناه باز می‌دارد. اگر نماز آدمی را از گناه باز نداشت و یا او را تطهیر نکرد، بهره‌ای از نماز نداشته‌ایم و هنوز به مرحله «تَنْهِي عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» نرسیده‌ایم. این نماز نمی‌تواند معراج باشد. مؤمن حقیقی، همه عبادت‌ها را دوست دارد و آن را با اشتیاق و عاشقانه انجام می‌دهد. ^۳ در روایتی از پیامبر ﷺ آمده است:

أَفْضَلُ النَّاسِ مَنْ عَشَقَ الْعِبَادَةَ فَعَانَقَهَا وَ أَحَبَّهَا بِقَلْبِهِ وَ بَاشَرَهَا بِجَسَدِهِ وَ تَفَرَّغَ لَهَا فَهُوَ لِأَيُّبَالِي عَلَيَّ مَا أَصِيحَّ مِنَ الدُّنْيَا عَلَيَّ عُسْرُ أُمِّ عَلِيٍّ يُسْرٌ؛ ^۴ بهترین مردم، کسانی هستند که عاشق عبادت‌اند و آن را مانند معشوق در آغوش می‌گیرند و عبارت را با شادمانی انجام می‌دهند، و خود را از هر گونه دل‌مشغولی جز نماز، فارغ می‌کنند و برای آنان تفاوتی نمی‌کند در زندگی دنیا، در سختی و یا در آرامش باشند.

فهرست منابع

کتاب

۱. آملی، سید حیدر؛ تفسیر المحيط الأعظم و البحر الخضم؛ تحقیق سید محسن موسوی تبریزی؛ چاپ سوم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۴۲۲ق
۲. حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه؛ قم: مؤسسه آل‌البتیة، ۱۴۱۹ق.
۳. جوادی آملی، عبدالله؛ اسرار عبادات؛ چاپ نهم، قم: الزهراء، ۱۳۸۱ش.

۱. این حدیث است در برخی منابع تفسیری به پیامبر گرامی اسلام منسوب شده است: ر.ک: احمد بن ابی‌سعد رشیدالدین میبیدی؛ کشف الأسرار و عدة الأبرار؛ ج ۲، ص ۶۷۶؛ محمد بن ابراهیم عطار؛ تذکرة الأولیاء، ص ۲۲۲؛ سید حیدر آملی؛ تفسیر المحيط الأعظم و البحر الخضم؛ ج ۶، ص ۲۵۰؛ نظام‌الدین حسین بن محمد قمی نیشابوری؛ غرائب القرآن و رغائب الفرقان؛ ج ۱، ص ۱۱۴. نعمت‌الله بن محمود نخجوانی؛ الفواتح الالهیه و المفاتح الغیبیه؛ ص ۱۹.

۲. عنکبوت: ۴۵.

۳. عبدالله جوادی آملی؛ اسرار عبادات؛ ج ۱؛ ص ۸۳.

۴. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، حدیث ۳.

۴. جعفری، محمدتقی؛ آفرینش و انسان؛ تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه محمدتقی جعفری، ۱۳۸۸ ش.
۵. رشیدالدین میبدی، احمد بن ابی‌سعد؛ کشف الأسرار و عدة الأبرار؛ تحقیق علی اصغر حکمت؛ چاپ پنجم، تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۱ ش.
۶. شرتونی، سعید؛ اقرب الموارد؛ قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفي، ۱۴۰۳ ق.
۷. صدوق، محمد بن علی؛ التوحيد؛ چاپ هفتم، تهران: تلویون، ۱۳۹۳ ش.
۸. _____؛ علل الشرايع؛ قم: مكتبة الداوري، [بی تا].
۹. طباطبایی، سید محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ چاپ پنجم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۳۷۸ ش.
۱۰. عطار، محمد بن ابراهیم؛ تذکرة الأولیاء؛ چاپ اول، دمشق: دار المکتبی، [بی تا].
۱۱. عطاردی، عزیزالله؛ مسند الامام الجواد ابی جعفر محمد بن علی علیه السلام؛ تهران: عطارد، ۱۳۹۱ ش.
۱۲. قمی نیشابوری، نظام‌الدین حسن بن محمد؛ غرائب القرآن و رغائب الفرقان؛ محقق شیخ زکریات عمیرات؛ چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۶ ق.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح: علی اکبر غفاری؛ چاپ پنجم، تهران: دار الکتب الإسلامیة، [بی تا].
۱۴. متقی هندی، علی بن حسام‌الدین؛ کنز العمال؛ بیروت: الرساله، ۱۴۰۹ ق.
۱۵. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار؛ قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۵ ش.
۱۶. منسوب به امام رضا علیه السلام؛ الفقه المنسوب الی الامام الرضا علیه السلام؛ چاپ اول، مشهد: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۶ ق.
۱۷. نخجوانی، نعمت‌الله بن محمود؛ الفواتح الالهیه و المفاتيح الغیبیه؛ چاپ اول، مصر: دار رکابی للنشر، ۱۹۹۹ م.

سایت‌ها

سایت علامه محمدتقی مصباح یزدی؛ «عوامل و موانع محبت خدا»؛ جلسه یازدهم؛